

Antonie Doležalová
Miroslav Hroch (ed.)

Pohledem druhých

Praha jako inspirace a vzor
pro emancipační zápas
malých národů

POHLEDEM DRUHÝCH

PRAHA JAKO INSPIRACE A VZOR PRO EMANCIPAČNÍ ZÁPAS
MALÝCH NÁRODŮ

Antonie Doležalová a Miroslav Hroch (ed.)

Recenzovali:

prof. PhDr. Milan Hlavačka, CSc.

prof. PhDr. Jiří Štaif, CSc.

Vydání této knihy podpořila FSV UK

Vydala Univerzita Karlova, Nakladatelství Karolinum

Praha 2021

Redakce Dita Kříšťanová

Grafická úprava Jan Šerých

Sazba DTP Nakladatelství Karolinum

Vydání první

© Univerzita Karlova, 2021

© Antonie Doležalová a Miroslav Hroch, 2021

ISBN 978-80-246-4821-7

ISBN 978-80-246-4976-4 (pdf)

Univerzita Karlova
Nakladatelství Karolinum

www.karolinum.cz
ebooks@karolinum.cz

Obsah

Poděkování	7
Úvod (Antonie Doležalová, Miroslav Hroch)	9
Praha a slovenské národné hnutie v druhej polovici 19. storočia (Zuzana Kudzbelová)	21
Ohlas českého národního hnutí v Maďarsku od konce 18. století do začátku 1. světové války (Imre Tarafás)	45
České národní hnutí a karpatští Rusíni (Paul Robert Magocsi)	69
Ukrajinské národní obrození v Haliči v 19. století a české vlivy (Radomyr Mokryk)	87
České inspirace lotyšského národního hnutí (Pavel Štoll)	103
Praha a česká společnost v pohledu tří rozdílných generací polskolitevských a litevských vlastenců (Luboš Švec)	121
Češi a české národní hnutí v kašubské vlastenecké agitaci (do r. 1918) (Miloš Řezník)	147
Vliv Prahy a českých učenců na lužickosrbské národní snahy v 19. století (Petr Kaleta)	163
České národní obrození na přelomu 19. a 20. století viděno finskýma očima (Tomáš Masař)	185

České národní hnutí poloviny 19. století očima dánského tisku

(Miroslav Hroch)

207

Jmenný rejstřík

225

Seznam pramenů

229

Seznam literatury

238

Abstracts

248

Autoři

252

Poděkování

Téma národních hnutí již dlouhá desetiletí neoddiskutovatelně patří ke klíčovým tématům historie, sociologie či politologie a literární vědy a jejich hraničních aplikací. Co však dosud zůstávalo stranou akademických debat, jsou proměny vlivu a vnímání národního hnutí na přelomu 19. a 20. století. Podnětem k vydání této knihy byla konference *Praha a národní hnutí na konci devatenáctého století*, která se konala roku 2013 a měla posloužit výměně názorů právě o vnímání českého národního zápasu v Evropě, především střední, a analýze relevantních proudů, na něž muselo naopak reagovat hnutí české. Ukázalo se, že jde o závažný a badatelsky nosný problém, který si zaslouží publikaci. Mnohé je již samozřejmě známo z dílčích studií z dějin jednotlivých malých národů, ale dosud chyběl soustavný syntetizující pohled, jenž by nám dal možnost ve srovnávací perspektivě posoudit význam Prahy a českého národního zápasu v dějinách dalších národních hnutí během druhé poloviny 19. a na počátku 20. století.

Získat autory příspěvků věnovaných, pokud možno celému kompaktnímu území jisté části Evropy, však trvalo několik let. I když ne vždy postupovala práce podle našich představ, mnoho překážek se nakonec ukázalo být k užítku – vznikl tak prostor, který jsme mohli využít k získávání dalších autorů. Kniha se rozrostla oproti původním pěti textům z konference na deset a pro jejich napsání jsme získali respektované autority v oboru i mladé autory. Což nám dává naději, že tento svazek, který mohl zmapovat pouze část Evropy střední, východní a severní, není poslední, který se touto problematikou bude zabývat.

Děkujeme časopisu *Střed*, v němž mezitím dva z účastníků tehdejší konference své příspěvky publikovali, za laskavé svolení převzít tyto

studie do knihy, i když částečně přepracované a doplněné. Naše díky míří rovněž k Fakultě sociálních věd UK za podporu vydání této knihy, k nakladatelství Karolinum za přijetí knihy do edičního plánu a Ditě Křišťanové za pečlivou redakční práci.

Především ale děkujeme všem autorům, kteří jsou s námi od počátku našeho úsilí, i těm, kteří se přidali později, že se nechali získat naším přesvědčením, že takováto kniha by měla spatřit světlo světa, a že měli pochopení pro potíže, které s sebou neslo hledání nakladatele i rozšiřování portfolia autorů. Věříme, že ze vzniklé knihy budou mít stejnou radost jako my.

Antonie Doležalová, Miroslav Hroch
červen 2020

Úvod

Antonie Doležalová, Miroslav Hroch

Patří ke staré evropské tradici, že považujeme svůj vlastní národ a jeho dějiny za cosi jedinečného a neopakovatelného. I když k tomu má historická věda vážné výhrady, lidsky je to pochopitelné. Nese to však v sobě tendenci k sebestřednosti, kterou zajímá právě jen ten vlastní národ. Nikdo však nežije v izolaci, žádný lidský osud nelze sledovat bez kontextu ostatních. Co platí o jedincích, platí také o osudech velkých sociálních skupin i národů.

Ponecháme-li před závorkou několik státních národů s tradicí státnosti sahající až do středověku, jako je Francie, Švédsko, Portugalsko či Anglie, musíme přijmout skutečnost, že většina dnešních národních států Evropy vznikala teprve v novověku jako výsledek úspěšného procesu utváření moderního národa. Stalo se tak v podmínkách národního hnutí, kterému nestála v čele šlechta (jako u Maďarů) ani vysocí úředníci a obchodní podnikatelé (jako u Norů a Řeků). Mezi těmito národy má své místo také národní hnutí české. Je to místo svým způsobem výsadní, a to v několikerém smyslu. Nastoupilo časově velmi záhy, na přelomu 18. a 19. století, a získalo si poměrně rychle, během několika desetiletí, masovou základnu. Podařilo se mu vybudovat také vyspělou národní kulturu a národní vědu a zapojit do národní vzdělanosti školství. České národní hnutí se proto obecně považuje za příběh mimořádného úspěchu. To ovšem můžeme tvrdit jen tehdy, zařadíme-li formování českého národa do širšího kontextu evropských národních hnutí a evropských dějin.

Syntézy českých dějin si však se zařazením do evropského kontextu obvykle příliš hlavu nelámou. Jsou tradičně zahleděny samy do sebe, vysvětlují se jen ze sebe samých. Pokud se v nich zaregistruje vnější činitel, pak je to především nejbližší soused a vnější nepřítel – obvykle

Němec. Pokud jejich autory někdy zajímá širší evropská souvislost, pak již jen marginálně najdeme zájem o to, co jsme přijali ze „Západu“, resp. jak se „k nám“ stavěli Francouzi či Britové. Jinak řečeno, pokud vůbec české historiky v poslední době zajímaly jiné národy, pak to byly především ty velké, mocné, jako by ty menší ani nestály za pozornost. Dokážeme-li však odložit klapky malosti a oprostít se od fascinace těmi „velkými“ a „vyspělými,“ zjistíme, že česká kultura nejen přijímala a nechávala se inspirovat, ale že také sama dávala a inspirovala.

Z této myšlenky vycházejí autoři předkládané knihy a pokoušejí se tento konsenzus sebestředné národní omezenosti překonat. Zjišťují, jak českou skutečnost vnímali předáci jiných národních hnutí: Slováků, Ukrajinců i karpatských Rusínů, Litevců, Lotyšů, Kašubů, Lužických Srbů, Finů a Dánů¹. Zkoumají, do jaké míry byl pro tyto národy a jejich představitele národní zápas Čechů příkladem, povzbuzením a inspirací. Dokládají tak, že české dějiny nelze studovat jen v uzavřeném rámci království, ale měly by zahrnovat také aspekt vztahový, ať už obsahem vztahů bylo přijímání či vydávání inspirací a zkušeností. A že povaha a význam vzájemných kontaktů mezi evropskými národními hnutími a transfer idejí mezi nimi není marginální záležitostí.

Úběžníkem všech studií je Praha, jako ohnisko národního hnutí a symbol jeho úspěchů, a význam jejího kulturního vyzařování pro evropská národní hnutí. Pohlížíme-li zevnitř, pak byl pražský intelektuální život druhé poloviny 19. století pln nářků na národní malost a od konce století navíc sporů o smysl vlastní existence. Při pohledu zvenčí se však jeho tvář mohla jevit sebevědomým triumfem mladé národní kultury. Zvláště když tento pohled zvenčí pocházel z prostředí jiných národních hnutí či národů slabších a méně rozvinutých, než byl národ francouzský, anglický či německý. Tento pohled zvenčí nesleduje vztahy Čechů a dalších národních hnutí pohledem českých vlastenců a politiků, neptá se, do jaké míry si svou roli možného inspirátora oni sami uvědomovali, i když samozřejmě nelze ignorovat ani přímé osobní kontakty s předáky jiných národních hnutí. Bylo by jistě zajímavé sledovat, do jaké míry si toto své postavení uvědomovali sami čeští předáci, ale v této knize sledujeme jiný cíl: zjistit, co české národní hnutí a v něm se rodící česká kultura znamenaly pro protagonisty jiných národních hnutí.

Viděno geograficky, objevuje se transfer z Prahy do téměř všech národních hnutí ve dvou evropských makroregionech. Ve východní části

1 Autorem všech popisů pod mapami je M. Hroch.

střední Evropy a v jihovýchodní Evropě. Oba tyto regiony se značně lišily jednak výchozími politickými a kulturními podmínkami, jednak politickým pozadím transferu. Zatímco Balkán byl po staletí ovládnán osmanskou říší a stal se pak v 19. století politicky i ekonomicky zájmovou sférou Rakouska, resp. Rakousko-Uherska, ve vztazích k východu střední Evropy tomu tak nebylo. O dění mimo své vlastní hranice se habsburská politika zajímala jen okrajově. Vztah tamních národních hnutí k Praze stál tedy stranou „velké“ politiky a byl motivován téměř výlučně kulturními a vědeckými zájmy. Nutno přiznat, že zájem české veřejnosti o tato hnutí byl minimální, stejně jako její informovanost. Naproti tomu vztahy Prahy k jihovýchodní Evropě byly intenzivnější, často spojené s osobními styky, a obsahovaly mnohem vyšší dávku emocí také proto, že šlo téměř veskrze o národy slovanské. Má proto svoji logiku pojednávat o vztahu i o kulturním transferu z českých zemí do obou těchto makroregionů odděleně. Studie v této knize se proto vztahují pouze k oblasti východní střední Evropy a jsou doplněny „ohlasem“ českých národních zápasů v zemích na evropském severu, ve Finsku a Dánsku. V Dánsku šlo ovšem o specifickou formu národního hnutí v podobě zápasu dánské menšiny proti německé nadvládě ve Šlesvicku.

Část národních hnutí spojovala s Čechy skutečnost, že probíhala na půdě habsburské monarchie. Na rozdíl od Ukrajinců, Rusínů i Slováků se však Maďaři velmi rychle vymanili ze situace neplnoprávné národnosti a stali se národem státním. Přesto či právě proto si zaslouží sledovat, jak diferencovaný obraz českého národního hnutí u nich najdeme. I když Dánové byli starým státním, ba kdysi i imperiálním národem, pojil je ve druhé polovině 19. století s Čechy stejný nepřítel – Němci – a stejný druh nespravedlnosti, jíž se Němci na Dánech dopouštěli. Tři další národní hnutí – lotyšské, litevské a finské – probíhala na teritoriu carského Ruska, ale byla obrácena nejen proti rusifikaci, ale také proti kulturní i ekonomické převaze příslušníků dalšího národa – německého v případě lotyšském, polského v případě litevském a švédského v případě finském.

Jednotlivé studie sledují formy a typy kulturního transferu z oblasti pokročilejšího do oblasti opožděného národního hnutí, čímž také objasňují způsoby, jakými se v devatenáctém a na počátku dvacátého století Evropou šířily ideje. Činí tak ve třech rovinách, které ukazují, co reflexe české situace znamená pro posouzení místa českého národa a českého národního hnutí v evropském kontextu. V první rovině jde o to, k jakému prostředí se inspirace vztahovala, resp. které české aktivity předáky jiných národních hnutí zaujaly, co z českého příkladu považovali za důležité a do jaké míry usilovali to napodobit. Druhou rovinou

jsou média transferu. Je totiž nezbytné vzít v úvahu, zda svou roli hrály osobní kontakty předáků ve vzdělávací, kulturní, ekonomické či politické oblasti, nebo spíše neosobní a do určité míry neutrální masová média a informace politického charakteru, která bez ohledu na osobní kontakty a sympatie mohla přinášet zdroje inspirace. Nedůležitá není ani otázka, kdo o české situaci a zkušenosti informoval. Třetí rovina je, zda jde o pozitivní, nebo negativní reflexi a do jaké míry měla pro příslušné národní hnutí formativní nebo směřodatný charakter, zda to byla inspirace systematická, nebo spíše nahodilá a jaká byla její časová následnost. Jinak řečeno jde o to, zda byla inspirace českým příkladem v praxi opravdu aplikována, nebo šlo pouze o reflexi romantizujících představ, které obíhaly ve veřejném prostoru, aniž byly jejich reálné základy podrobeny kritice. To ovšem nemusilo snižovat význam české inspirace; i sny a vize mohou být důležitým motivačním činitelem.

Poznávání a reflexe českého národní hnutí v prostředí později nastupujících národních hnutí si zaslouží o to víc pozornosti právě proto, že všechny tyto národy do reflexe vkládaly své vlastní představy a tužby, ale také předsudky a náklonnosti. Proto zástupci jiných národů nezahrnují Čechy jen chválou, ale čas od času také kritikou. Finové a Maďaři dokonce odkrývají negativní stránky chování Čechů, které vidí ve spalující návisti vůči Němcům; a dodávají, že taková zášť nemůže přinést vítězství. Ale jak ukazuje maďarský příspěvek, ani nedorozumění a protikladné názory neměnily přátelské vztahy, ani hořká zkušenost neotrásla vzájemnými sympatiemi a naopak – sebekřáťelštější vztahy nevedly ke změně osobních názorů jednotlivců na obou stranách.

Z hlediska časového měl zájem o Čechy a českou nebo z Čech vycházející kulturu v některých případech – Lotyšů, Lužičtí Srbové, Slováci – své počátky již v době dlouho před nástupem jejich národního hnutí. Moderní reflexe ze strany většiny národů dosáhla prvního vyvrcholení ve čtyřicátých letech devatenáctého století, přesněji v roce 1848–1849. Tento rok sehrál roli časového mezníku díky Vseslovanskému sjezdu a následujícímu citelnému uvolnění občanského života v habsburské monarchii. Druhého vrcholu dosáhla vlna zájmu o české záležitosti během osmdesátých a devadesátých let devatenáctého století. Jakkoli dvě zřetelné vlny zájmu lze vysledovat u většiny národních hnutí, je nutno brát v úvahu asynchronní podobu procesů formování moderního národa. Finové a Dánové věnovali Čechům větší pozornost již od šedesátých či sedmdesátých let; Ukrajinci až v novém století; karpatský Rusín až po vzniku Československa. Obecně platí, že vztah k Čechům procházel u všech národů určitými peripetiemi; někdy pod tlakem jiného, dominantního

národa. Typické to bylo pro pobaltské národy zasažené německou kulturní převahou, polským vlivem a ruskou politickou nadvládou. Představitelé všech národních hnutí samozřejmě sledovali více jiných národů; vycházejí-li proto z reflexe Češi v pozitivním světle, je třeba tuto skutečnost měřit i tímto „konkurenčním“ kontextem.

Časové výkyvy zájmu o Čechy u konkrétního národa souvisí také s rolí jednotlivců v celém průběhu národního hnutí. Na počátku převažovali jednotlivci, kteří navazovali kontakty a sdíleli své názory skrze osobní korespondenci a spíše výjimečně prostřednictvím osobních setkávání. Výjimka se týkala hlavně Lužických Srbů, protože vzdálenost a možnost cestování hrála samozřejmě na počátku devatenáctého století podstatnou roli. Kontakty tak byly bezprostřední i zprostředkované a stály dost často na jednom člověku, s jehož odchodem vztah i skončil, nebo alespoň zanikly přímé vztahy, jako tomu bylo u Kašubů a jejich Floriana Ceynowy. K nárůstu osobních kontaktů došlo počínaje rokem 1848, kdy intelektuálové a vzdělanci z jiných národů poprvé a ve větším počtu navštívili Prahu kvůli Všeslovanskému sjezdu. Ať už šlo o vztahy bezprostřední nebo zprostředkované, v epicentru všeho českého nacházíme Josefa Dobrovského a Františka Palackého; častými aktéry byli i Pavel Josef Šafařík, František Ladislav Čelakovský či Ján Kollár. Zprostředkující institucí pro navazování vztahů bylo nejprve Národní muzeum a později česká univerzita v Praze. Určitou roli sehrávaly také nejrůznější spolky, jako například učené společnosti či spolek Radhošť pro Slováky.

Samotný transfer měl širokou škálu podob. Mohlo jít o prosté informace, které se braly na vědomí. Mohlo jít o informace, které byly pro domácí publikum aktualizovány. Mohlo jít o inspiraci čerpanou z úspěchů českého národního hnutí, mohlo jít také o přímou či nepřímou radu či pomoc poskytovanou z Prahy té či oné složce národního hnutí. Zprostředkující aktivity se realizovaly jak v Čechách, tak i na území příslušného národa, i když v závislosti na místě realizace mohly nabývat různou podobu. Mohlo jít o překlady českých knih, poezie, i historických pojednání, výuku jazyka, jeho kultivaci, sestavování mluvnic, tvorbu učebnic.

Témata, která národní aktivisty zvláště zajímala, se s léty proměnovala v závislosti na tom, co bylo centrem pozornosti daného národního hnutí a čemu přikládalo význam. Záleželo také na tom, v jakých oblastech se aktéři vzájemných vztahů pohybovali. Přesto je nepřehlédnutelné, že po celé námi sledované období převažovaly filologické a etnografické zájmy. Odrážely se nejen v osobní korespondenci, přednáškách, vydávání článků a knih, ale také v budování akademických pracovišť. Ne náhodou

právě počátek výuky v českém jazyce na rozdělené Karlo-Ferdinandově univerzitě vztahy nejen zintenzivnil, ale rozšířil i okruh zájmů a počet angažovaných příslušníků jiných národů díky tomu, že jejich příslušníci přicházeli do Prahy studovat široké spektrum oborů; postupně nejen lingvistiku, ale také teologii, medicínu, přírodovědu nebo architekturu.

Zároveň se v přímém důsledku rostoucího zájmu o studium na české univerzitě zejména z řad slovanských národů proměnila sociální a věková struktura aktérů vzájemných vztahů. Někteří z nich se stýkali spíše se staročechy, jiní naopak měli blízko k mladočechům a svoji roli hrála také stavovská a generační dimenze. Ve druhé polovině století už začali šířit povědomí a přinášet informace o Čechách mladí lidé vracějící se ze studií v Čechách. Právě touto proměnou lze vysvětlit určitý útlum ve vzájemných kontaktech v období šedesátých a sedmdesátých let – důvodem útlumu byla generační výměna. Nově šlo o kontakty desítek lidí, ne vždy vzájemně propojených, většinou vzdělaných a s určitou cestovatelskou zkušeností, a nikoli už jen o jednotlivé učence-obrozence. V důsledku generační proměny se také pozornost obracela k novým tématům, díky čemuž v posledních desetiletích devatenáctého století kontakty nabyly zvláště ve vztahu k příslušníkům slovanských národů podoby široce založených kulturních vztahů nejen mezi vědci a publicisty. Také Češi začali projevovat širěji založený zájem o jiné národy, který se odrážel například v rostoucím počtu mecenášů pro vydavatelské a jiné kulturní záměry příslušníků jiných národů v českých zemích nebo přímo na teritoriu příslušného národa, jako byl pro Slováky Ferdinand Pravoslav Náprstek.

Jakkoliv v tomto postupujícím sblížování hrálo pro některé vlastence symbolickou roli husitství, jako u Slováků, svatováclavská koruna nebo položení základního kamene pro stavbu Národního divadla, záhy se stala symbolem vlasteneckého života Čechů Praha, později dokonce „zlatá Praha“, a to symbolem výměny zkušeností a informací, stejně jako symbolem národní emancipace. Poprvé tuto pozici Prahy jako přirozeného centra národního hnutí a Čechů jako národa příkladně úspěšného ve svém obrozeneckém úsilí a hodného následování nezamýšleně, ale o to více posílil v očích slovanských národů Vseslovanský sjezd, na který se do Prahy sjela reprezentace ostatních slovanských národů v roce 1848. Praha je okouzlena. Nejen pro svou kulturu, ale také proto, že v ní sídlily instituce, které začaly hrát roli pro další národní hnutí nebo jejich buditele: muzeum, Matice, politicky profilované noviny. To byl ovšem jen počátek. Během druhé poloviny století výrazně vzrostl význam Prahy jako symbolu úspěchu emancipačního úsilí malého národa

v mnohonárodnostní říši. Vyvolávalo všeobecný údiv, jak rychle dokázali Češi z Prahy německé udělat Prahu českou a díky tomu se stávala Praha a Češi s ní zároveň vzorem v kulturní, vzdělávací, politické, organizační i hospodářské oblasti.

I když se projevy náklonnosti, ba obdivu k Praze a Čechům s léty mírně proměňovaly v závislosti na tom, co bylo centrem pozornosti daného národního hnutí a čemu přikládalo význam, lze vysledovat několik motivů, které se opakují.

Zprvce byli Češi považováni za příklad v jednotě a soudržnosti. Cizinci na Česích obdivovali, jak umějí odhodit své osobní zájmy ve prospěch celku. Jako příklad se uváděla vysoká volební účast a disciplína. Obdivovali dokonce, jak se šlechta dokázala spojit s jinými složkami národa. „Kdybychom tak měli svého Clam-Martinice!“ stýskali si Slováci. Jako druhá strana pozorované jednoty a soudržnosti byla zmiňována srdečnost Čechů, když cizinci přijíždějící do Prahy pocítovali, že jsou v Čechách vítáni.

Zadruhé byl v některých případech obdiv k Čechům personifikován a spojován s jednou konkrétní osobou. Už byl zmíněn Dobrovský, kterého si vážili v jinonárodních komunitách jako odborníka i jako osobnost pro jeho vstřícnost k jiným národům a jejich kultuře. Následován byl Palackým. I když Jan Hus nebo Jan Komenský a později Čelakovský, Kollár a další měli také své místo, Dobrovský a Palacký jsou zmiňováni nejčastěji a jsou jim přičítány zásluhy podobného druhu – v oblasti kultury, literatury a péče o jazyk – a jsou považováni za tvůrce úspěchu a zároveň i svého druhu symboly úspěšné cesty, jakou si intelektuálové vydobyli pozici v čele českého národa.

Zatřetí proto nepřekvapí, že cizinci přijíždějící do Čech velice oceňovali důraz, jaký Češi kladli na vzdělání a vzdělanost. V prvé řadě to, jak Češi dokázali kultivovat svou řeč, a rozšířit polozapomenutý jazyk nižších vrstev do širokých vrstev obyvatelstva, a zároveň ji také kodifikovat a učinit z ní jazyk literární tvorby. U Slovanů se Češi těšili uznání i za to, kolik slovanských národních lingvistik otevírali a jak ovlivnili vznik pravopisu dalších rodících se literárních jazyků. Některé stati v této knize jsou pozoruhodným dokladem toho, jak kodifikace národních jazyků vděčí za mnohé Karlově univerzitě. A konečně, považovalo se za příkladné, jak Češi se svým jazykem nakládali jako s hodnotou důležitou pro uchování tradice. Češi byli ovšem obdivováni i pro podvržené Rukopisy – dalo by se s mírnou nadsázkou říci, že se Rukopisy objevily na scéně právě včas, aby diskuse o nich zaplnily stránky mnoha dopisů, odborných textů i osobní vzájemné kontakty. Nezřídka byly